

TALABALARDA O‘ZINI IDORA QILISH MOTIVATSIYASI SHAKLLANISHI PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Pirnazarova Oynisa Faxriddin qizi
Osiyo xalqaro universiteti magistranti

Mamlakatimizda yoshlarga oid davlat siyosati sohasida keng ko‘lamli ishlar amalga oshirilmoqda. O‘tgan vaqt ichida yoshlarni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash, ularning huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qilish, mamlakatimiz istiqboli uchun mas‘uliyatni o‘z zimmasiga olishga qodir, tashabbuskor, shijoatli yoshlarni tarbiyalash borasida alohida tizim yaratildi. Bu esa o‘z navbatida O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev ta’kidlaganidek, “ Bizning asosiy vazifamiz –yoshlarning o‘z salohiyatini namoyon qilishi uchun zarur sharoitlar yaratish, zo‘ravonlik g‘oyasi “virusi” tarqalishining oldini olish” ekanligini ko‘rsatadi.² Shu jihatdan yoshlarni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash jarayonida har bir yosh shaxs o‘z -o‘zini anglashi va har qanday holatda o‘zini boshqarishni bilishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Jamiyatda har bir shaxs rivojlanib borgani sayin uning ijtimoiy muhitda tutgan mavqei ham o‘zgarib boradi. Shaxs o‘z mavqeiga moslashib uni chuqur anglab borar ekan, uning bilimlari va faoliyati ham ijtimoiylashib boradi. Shu nuqtai nazardan kelib chiqib, shaxsni o‘ziga xos xususiyatlari tashqi muhit ta’sirida namoyon bo‘lib borishi bilan bir qatorda, o‘zining yangi-yangi xususiyatlarini, qirralarini ko‘rsatishga imkon yaratiladi. Jahon psixologiyasida shaxsning kamoloti, uning rivojlanishi to‘g‘risida xilma-xil nazariyalar yaratilgan bo‘lib, tadqiqotchilar inson shaxsini o‘rganishda turlicha pozitsiyada turadilar va muammo mohiyatini yoritishda o‘ziga xos yondashishga egadirlar. Shu jumladan shaxsning o‘z o‘zini boshqarishiga to‘xtalsak avallo “o‘z o‘zini boshqarish” atamasiga qo‘shiladigan “o‘z -o‘zini” so‘z birikmasi subyektning:

- uning tomonidan amalga oshirilayotgan o‘zining erkin faollik xarakatlarini anglash va ularni maqsadga muvofiq boshqarish;

- alohida faoliyat xarakterining ob’ektiv predmetli, ratsional-mantiqiy asoslarni kabi, shaxsiy-qadrli asosini ham aniqlash;

- ularning o‘zaro bog‘lanishini aniqlash va ularni o‘zining asosiy shaxsiy ehtiyoj va qadriyatlarining, ma’noviy maqsad va fikrlarning butun tizimi kontekstiga, hamda o‘z o‘zini anglash mohiyatiga moslashtirish kabi qobiliyatlarini aks ettiradi.

² O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasidagi nutqidan 2017-yil 20-sentabr

O‘zini o‘zi nazorat qilish genetik nuqtai nazardan inson uchun o‘ziga xos va unga o‘zini o‘z faoliyatining, xatti-xarakatlarining va umuman, xayot tarzining yaratuvchisi, ijrochisi va nazoratchisi sifatida namoyon bo‘lishga yo‘l qo‘yib beradigan ruxiyatning umumiy funksiyasi sifatida namoyon bo‘ladi.

O‘zini o‘zi boshqarish deganda, inson aniq bir maqsadga yo‘naltirgan o‘z faoliyatining sub’ekti bo‘la olish umumiy qobiliyati tushuniladi va u shu kabi faollikning ko‘pgina alohida xarakatlarida doim amalga oshiriladi.

Boshqacha qilib aytganda, o‘zini o‘zi boshqarish o‘z faoliyatining sub’ekti bo‘lmish insonning umumiy qobiliyati sifatida ham, ushbu qobiliyatning faoliyat, xatti-xarakatlar, muloqot va shu kabilarning aniq yagona xarakterlarida amalga oshish jarayoni sifatida ham mavjud bo‘ladi.

O.A. Konopkin “faoliyat” va “o‘zini o‘zi boshqarish” tushunchalarning nisbati haqida gapirganida, ular bir biridan ajralmagan xolda mavjud bo‘lishlarini va amlaga oshishlarini, bir birini to‘ldirishlarini, ba’zida esa bir birini to‘sib qo‘yishini ham alohida ta’kidlab o‘tgan. Lekin ular insonning mos tushmaydigan erkin faoliyat aspektlariga urg‘u berganligi sababli bir birining o‘rnini bosa olmaydilar.

“Faoliyat” tushunchasi borliqning amaliy o‘zgarishi, uning uslublari predmetli mantiqqa mos tushishi bilan bog‘liq ma’noviy vazifani bajaradi.

O‘zini o‘zi boshqarish tushunchasi o‘sha faoliyatning sub’ekt, yaratuvchi va egasi sifatida namoyon bo‘ladigan insonga tegishlilikga urg‘u beradi. Natijaga erishishga yo‘naltirilgan real faoliyatning asosiy jihati faoliyatni maqsadga muvofiq o‘zgartirishga qaratilgan ijro faoliyatidir.

O‘zini o‘zi boshqarish nafaqat faoliyatning bevosita amalga oshirilishi bilan bog‘liq ichki ruxiy harakatdir, balki u ushbu faoliyatning amalga oshish jarayonini ham kuzatib boruvchi kuchdir.

Boshqalardan “yaxshiroq bo‘lish”ga intilishdan, o‘zgarishga harakat qilishdan, yaqin insonlarning talablari, iltimosi va ko‘ndirishlaridan xech qanday o‘zgarishlar sodir bo‘lmaydi. O‘z o‘zini boshqarish (lot. regulare –tartibga solish, to‘g‘irlamoq) –bu oldindan ongli ravishda tizimiy tashkillashtirilgan individning o‘zining ruhiyatiga uning xususiyatlarini xohlagan yo‘nalishda o‘zgartirish maqsadida ta’sir o‘tkazishdir.

Har bitta insonning hayoti va faoliyatida atrofda borliqning o‘zgaruvchan sharoitlarida faollikni tartibga solish muammosi katta ahamiyatga egadir. Zamonaviy qarashlarga ko‘ra, insonning butun ruxiyatining mazmuniy tavsifi aynan maqsadga yo‘naltirilgan faollikning o‘zini o‘zi tartibga solish, insonni o‘z hayot va faoliyatida erkin va ongli sub’ekt qiladigan “o‘zini yaratish” qobiliyatidir. O‘z o‘zini boshqarish jarayonlarida ruhiyatning nisbiy ravishda ajratiladigan alohida bosqichlari, tomonlari, imkoniyatlari, funksiyalari,

jarayonlari, qobiliyatlari va boshqalarning butun boyligidagi birdamligi amalga oshadi. Umuman “o‘z-o‘zini boshqarish” tushunchasi fanlararo xarakterga ega. O‘zini o‘zi tartibga solish sharoitlarga adekvat o‘zgaruvchanlik, xayot va faoliyatning barcha davrlarida egiluvchanlikni ta’minlab beradigan tizimiy jarayondir.

Ko‘pgina mualliflar ishlarida o‘zini o‘zi tartibga solishning psixologik aspektini ajratib olish urinishlari mavjud. O‘zini o‘zi tartibga solish g‘oyalarining vujudga kelishi va rivojlanishi psixologik tadqiqotlarning faoliyatni tartibga solish, faoliyatning turi, sabab, iroda, erkinlik, o‘zini o‘zi determinatsiyalash, javobgarlik va qarorlarni qabul qilish kabi yo‘nalishlari bilan chambarchas bog‘langan xolda, shuningdek inson faoliyatining umumiy tarkibi va dinamikasi muammosining kontekstida sodir bo‘lgan.

I.M.Sechenov va I.P.Pavlov asarlarida ruhiy xodisalar va jarayonlar kechishining regulator xarakteri haqida fikrlari bayon qilingan. Ruhiy o‘z o‘zini boshqarish muammolarining asosiy aspektlarini taqdim etish va ochib berishda V.M.Bexterev, shuningdek, uning shogirdlari va izdoshlari bo‘lmish L.F.Lazurskiy, M.YA.Basov, V.N.Myasishevlarning yutug‘i katta.

V.M.Bexterev bo‘yicha ruhiy o‘zini o‘zi tartibga solish –bu insonning o‘z ruhiy xodisalar doirasiga (ruhiy jarayonlar, xolatlar, xususiyatlar) ularning ishlash xarakterini qo‘llab quvvatlash yoki o‘zgartirish maqsadida ongli ta’sir o‘tkazishidir. A.V.Zaporojets (1986) Sechenov g‘oyasiga asoslanib quyidagi farazni ilgari surdi -insonning erkin bo‘lmagan xarakatlarning sezilarli, ya’ni fahmlanadigan bo‘lishi orqali erkin xarakatlarga aylanadi.

N.S.Leytes mehnatlarida (1974, 1980) o‘zini o‘zi tartibga solish umumiy faoliyatning dinamik tavsifi sifatida namoyon bo‘ladi. N.S.Leytes shunday deb yozadi: “O‘zini o‘zi tartibga solish faollik kabi barcha ruxiy aktlarda namoyon bo‘ladi...”, va keyinchalik: “ ko‘proq umumiy aqliy qobiliyat –bu faollik va o‘zini o‘zi tartibga solishdir. Qobiliyatlarning birlamchi asoslari bo‘lmish bu ikkita tomon tomoman aniq tarzda bitta yosh bosqichidan ikkinchisiga aylanadi”.

Ammo agar kichik sinflardan katta sinflarga o‘tish davrida aqliy faollik oshib kamayishi mumkin bo‘lsa (masalan, atrof muxitga bo‘lgan reaksiyaning ifodaliligi va bevositaligi), o‘zini o‘zi tartibga solish qobiliyati inson asab imkoniyatlarining oshishi bilan birgalikda oshadi va sifatli qayta tuziladi. “Shunday qilib, kichik sinflar o‘quvchilarning bevositaligi, shoshiluvchanligi va taqlid qilishligi o‘rta sinflarda asta sekinlik bilan o‘zlashtirishni va mustaqil bo‘lishni talab qiladigan yanada uzoq tirishish, ishga intilish bilan almashadi; katta sinflar o‘quvchilari ongli o‘zini o‘zi tartibga solishga bo‘lgan o‘zgacha moyilligi bilan farqlanadilar. Aqliy faollikning ayrim fazilatlar rivojlanishining kechishiga qarab o‘z o‘zini boshqarish imkoniyatlari hamma jihatdan yosh o‘tgan sari oshadi va ko‘payadi.”

Keyinchalik M.V.Bodunov va V.M.Rusalovlarning tadqiqotlarida o‘z o‘zini boshqarish va faollikning nisbiy mutaqilligi haqida xulosa qilinadi. Xorijiy tadqiqotchilarning axloqga nisbatan o‘z o‘zini boshqarish haqidagi ishlari orasida F.Kenfer (1970) tomonidan ishlab chiqarilgan o‘z o‘zini boshqarish modelini ko‘rsatib o‘tish lozim. Muallif o‘rgatish nazariyasi doirasida tashqi qo‘llab quvvatlashsiz inson xulqining o‘zgarishini tushuntirib berishga xarakat qilgan. Bu maqsadda u qarama qarshi aloqa va o‘zini o‘zi qo‘llash tushunchasini kiritadi. Ruhiiy o‘z o‘zini boshqarish muammosiga qiziqish keyingi o‘n yilliklarda ancha oshgan. Turli psixologik tadqiqotlardagi o‘z o‘zini boshqarish xodisasiga tez-tez murojaat etish bunga dalil bo‘lib keladi. Masalan, ruhiy xolatlarni tartibga solish bo‘yicha an‘anaviy tadqiqotlarda, psixologiyani turli soxalarida: muhandislik, yosh davlari, tibbiyot va boshqa sohalarida keng o‘rganilmoqda.

O‘z o‘zini boshqarish haqidagi zamonaviy tasavvur (bu jarayonning tarkibi va mexanizmi, uning shakllanishi va namoyon bo‘lishi haqida) determenizmning umumiy ilmiy prinsiplari va ruhiy xodisalarni o‘rganishda sub’ekt-faoliyatli yondashuv asosidagi rivojlanishga asoslanib tashkil topadi (S.L.Rubinshteyn, M.Ya.Basov, A.N.Leontev, B.M.Teplov, A.A.Smirnov, B.G.Ananov).

Talabalar nuqtayi nazaridan, o‘z-o‘zini boshqarish motivatsiyasi o‘quv jadvallarini boshqarish, topshiriqlarni o‘z vaqtida bajarish, tartibni saqlash va sog‘lom ish va hayot muvozanatini saqlash kabi turli jihatlarni o‘z ichiga oladi. Biroq, o‘z-o‘zini boshqarish motivatsiyasini shakllantirish har doim ham talabalar uchun silliq jarayon emas. Ko‘pgina omillar ushbu muhim psixologik xususiyatning rivojlanishiga to‘sqinlik qilishi yoki yo‘qqa chiqarishi mumkin. Psixologik muammolar talabalar o‘zini past baholaganda yoki o‘z qobiliyatlariga ishonchsizlik bilan kurashganda paydo bo‘lishi mumkin. Ular haqiqiy maqsadlarni qo‘yishda qiyinchiliklarga duch kelishlari yoki chalg‘itadigan narsalar yoki turli yot g‘oyalar tufayli diqqatni jamlay olmaslik holatiga duch keladilar. Talabalar o‘zlarining qobiliyatlariga shubha qilishlari mumkin, bu esa o‘zlarining akademik mas’uliyatlarini boshqarishda motivatsiya va harakatlarning yetishmasligiga olib keladi.

Boshqa tomondan, ishlashga yo‘naltirilgan talabalar ko‘proq baholar yoki tashqi mukofotlarga ega bo‘lishlari mumkin, bu ba‘zan mukofotlar darhol aniq bo‘lmasa, o‘z-o‘zini boshqarish motivatsiyasining pasayishiga olib kelishi mumkin.

Tashqi chalg‘ituvchi omillar: Zamonaviy raqamli asr o‘quvchilarni ijtimoiy tarmoqlar, onlayn o‘yin-kulgilar va o‘yinlar kabi ko‘plab chalg‘itadigan narsalarni taqdim etadi, bu ularning e’tiborini osongina chalg‘itishi va o‘zini o‘zi boshqarish harakatlariga to‘sqinlik qilishi mumkin.

Qo‘llab-quvvatlash va yo‘l-yo‘riqning yetishmasligi: o‘qituvchilar, ota-onalar yoki murabbiylar tomonidan yetarli darajada yo‘l-yo‘riq va yordam ko‘rsatilmaganligi

talabalarning o‘zini o‘zi boshqarish motivatsiyasini rivojlantirish qobiliyatiga to‘sqinlik qilishi mumkin. O‘z-o‘zini boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantirishda aniq umidlar, samarali strategiyalar va muntazam fikr-mulohazalar juda muhimdir.

Adabiyotlar

1. Le, H., Casillas, A., Robbins, S.B. and Langley, R., 2005. Motivational and skills, social, and self-management predictors of college outcomes: Constructing the Student Readiness Inventory. Educational and psychological measurement, 65(3), PP-482-508.
2. She, C., Liang, Q., Jiang, W. and Xing, Q., 2023. Learning adaptability facilitates self-regulated learning at school: the chain mediating roles of academic motivation and self-management. Frontiers in Psychology, 14, P-11. 62072.
3. Thomas, J.W., 1980. Agency and achievement: Self-management and self-regard. Review of Educational Research, 50(2), PP-213-240.
4. Кузьмина Н. В. Акмеологическая теория повышения качества подготовки специалиста образования. М.: ИЦПКПС. 2001. С-144